

WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY

TOM XIV (2017) N° 3

S. 29-59

Krzysztof Falkowski*

25 lat transformacji gospodarczej na obszarze poradzieckim – osiągnięcia, problemy i wyzwania

25 Years of Economic Transformation in the Post-Soviet Area – Achievements, Problems and Challenges

Summary: This paper endeavours to assess the progress in implementing economic transformation processes made in the post-Soviet area, with a particular emphasis on the achievements hitherto, as well as on the main problems and challenges still faced. The occasion for such a more in-depth analysis is the recent 25th anniversary of the collapse of the USSR and the emergence of 15 independent states in its stead. In the paper, three theses are put forth: firstly, that, from the very beginning, the processes of economic transformation in that area, necessitated by the demise of the Soviet Union, differed widely in terms of transformation strategies adopted and the time of their formulation and implementation, as well as in the effectiveness of their execution, as clearly evidenced by the very different effects achieved; secondly, that, in fact, the current state of socio-economic development of post-Soviet states is not necessarily a direct consequence of the progress in economic transformation made by them; and thirdly, and finally, that, given the present socio-economic and political conditions, one should not expect that these transformation processes will be successfully completed and liberal free-market economies will be introduced in most post-Soviet states in the foreseeable future. On the contrary, what seems highly likely is that the so-called state capitalism developed in them after the dissolution of the USSR, which is a far cry from a market economy, will be further reinforced there.

Keywords: economic transformation, market capitalism, state capitalism, post-Soviet area.

25 лет экономической трансформации в постсоветском пространстве – достижения, проблемы и вызовы

Резюме: Целей работы является попытка синтетической степени оценки степени развития процессов экономического преобразования в по-

* Krzysztof Falkowski, doktor, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, e-mail: kfalkow@sggw.waw.pl

стсоветском пространстве, с особым учетом предыдущих достижений в этой области, но также главных проблем и вызовов с этим связанных. 25-я годовщина краха СССР и создания 15-и независимых государств послужила оправданием к углубленной научной рефлексии по этой теме. Самые важные выводы вытекающее из проведенного анализа следующее: 1) процессы экономического преобразования в постсоветском пространстве, вынужденные распадом СССР (что формально произошло в декабре 1991 г.), с самого начала были сильно варьированными, как с точки зрения принятых трансформационных стратегий, момента их формулирования и внедрения, так и эффективности их реализации, которых ощутимым результатом являются сегодняшние очень разнообразные эффекты в этой области; 2) нынешний уровень экономическо-социального развития постсоветских стран не является на самом деле прямым последствием состояния продвижения экономических преобразований в этих странах; 3) к сожалению, в обозримом будущем и с существующими политическо-экономическо-общественными условиями, в подавляющем большинстве постсоветских стран, не надо ожидать завершения процессов преобразования в направлении введения либеральной свободно-рыночной экономики. В свою очередь, весьма вероятно, что после распада СССР будут поддерживаться и укрепляться так называемые государственного капитализма, который не имеет ничего общего с рыночной экономикой. В свою очередь вполне вероятным является сохранение там, сформированного и укрепленного после распада СССР т.н. государственного капитализма („state capitalism”), который не имеет ничего общего с рыночной экономикой.

Ключевые слова: экономическая трансформация, рыночный капитализм, государственный капитализм, постсоветское пространство.

Wstęp

Formalny rozpad Związku Radzieckiego w grudniu 1991 roku oznaczał dla nowo powstałych państw poradzieckich kompletnie nową i nie przez wszystkich akceptowaną rzeczywistość polityczno-społeczno-ekonomiczną. Obecnie mija 25 lat od tych wydarzeń. Jest to wystarczająco dużo czasu, by zastanowić się nad potencjalnymi efektami przemian, które dokonały się na obszarze poradzieckim, na płaszczyźnie gospodarczej. W tym kontekście rodzi się naturalne pytanie, czy kraje, które odzyskały wolność i niepodległość po rozpadzie ZSRR, były w stanie wykorzystać tę sytuację i skutecznie przetransformować swoje gospodarki w kierunku gospodarek rynkowych, co z założenia pociągałoby za sobą pożądaną poprawę życia ludności je zamieszkującej. Jeśli tak, to w jakim zakresie, jakimi metodami i czy wszystkie, a jeśli nie wszystkie, to dlaczego, z jakich powodów? Głównym celem niniejszego opracowania będzie próba odpowiedzi na te pytania, jak również spojrzenie na przyszłość transformacji gospodarczej w kierunku neoliberalnego modelu wol-

norynkowego na obszarze poradzieckim w tych krajach, gdzie tych procesów z oczywistych względów nie można uznać za zakończone (a może właśnie jest to błędny i naiwny sposób myślenia, że w krajach poradzieckich, poza krajami bałtyckimi, oczywiście, w ogóle można taki model funkcjonowania gospodarek wdrożyć i oczekiwać optymalnego funkcjonowania).

W niniejszym opracowaniu stawia się trzy główne tezy. Zgodnie z pierwszą, procesy transformacji gospodarczej na obszarze poradzieckim, wymuszone rozpadem Związku Radzieckiego, od samego początku były silnie zróżnicowane, zarówno pod względem przyjętych strategii transformacyjnych, momentu ich sformułowania i wdrażania, jak i skuteczności ich realizacji. W konsekwencji w zdecydowanej większości krajów poradzieckich nie uległy one jeszcze zakończeniu, tj. nie możemy mówić o wprowadzeniu na ich obszarze systemów gospodarki wolnorynkowej. Z kolei druga stawiana teza głosi, iż obecny poziom rozwoju gospodarczo-społecznego krajów poradzieckich nie jest *de facto* wcale bezpośrednią konsekwencją stanu zaawansowania transformacji gospodarczej w tych krajach. Wreszcie, zgodnie z trzecią tezą, w dającej się przewidzieć przyszłości i przy istniejących uwarunkowaniach polityczno-gospodarczo-społecznych, w zdecydowanej większości krajów poradzieckich nie należy oczekiwać dokończenia procesów transformacyjnych w kierunku wprowadzenia liberalnych gospodarek wolnorynkowych.

Opracowanie składa się z czterech podstawowych części. W części pierwszej w sposób syntetyczny omówione zostały teoretyczne aspekty transformacji gospodarczej, w szczególności zdefiniowano samo pojęcie owej transformacji oraz omówiono dwa podstawowe modele (ścieżki) transformacji systemu gospodarczego w kierunku gospodarki wolnorynkowej, ze wskazaniem na ich wady oraz zalety. Część druga została poświęcona syntetycznemu omówieniu stanu zaawansowania oraz dotychczasowych rezultatów transformacji gospodarczej w krajach poradzieckich. Wykorzystano w tym celu m.in. stosowne dane oraz materiały Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju, który od lat prowadzi badania nad transformacją we wszystkich byłych krajach komunistycznych. W części trzeciej omówiono wybrane problemy w przebiegu transformacji gospodarczej na obszarze poradzieckim pod kątem identyfikacji ich głównych przyczyn oraz uwarunkowań. W ostatniej, czwartej części opracowania znajduje się z kolei odnie-

sienie do możliwych perspektyw dokończenia transformacji gospodarczej na obszarze poradzieckim.

1. Teoretyczne aspekty transformacji gospodarczej

Transformacja gospodarcza jest immanentną częścią (obok transformacji ustrojowej) tzw. transformacji systemowej, rozumianej jako całokształt świadomie podejmowanych zmian, których ostatecznym celem jest osiągnięcie swoistej „masy krytycznej”¹, tj. skutecznego zastąpienia wcześniej istniejącego systemu (gospodarki centralnie planowanej) zupełnie nowym (gospodarki rynkowej), z całkowitym naruszeniem paradygmatów funkcjonowania tego pierwszego systemu². W przypadku transformacji gospodarczej osiągnięcie wspomnianej „masy krytycznej” oznacza z założenia skuteczne wprowadzenie tzw. rynkowych zasad funkcjonowania systemu gospodarczego, w którym rola państwa ograniczona jest do niezbędnego minimum³, dominującą formą własności jest własność prywatna oraz zagwarantowane są zasady wolnej konkurencji dla podmiotów gospodarczych funkcjonujących w danym systemie⁴.

Odnosząc się do pojęcia transformacji gospodarczej, warto także zwrócić uwagę na funkcjonujące w literaturze międzynarodowej dwa terminy, a mianowicie: *economic transition* oraz *economic transformation*. Wbrew pozorom nie należy ich traktować jako synonimów, chociaż potocznie dosyć często używa się ich zamiennie. Na gruncie teoretycznym bowiem różnica między tymi terminami polega na tym, iż pojęcie *economic transformation* jest *de facto* znacznie szersze aniżeli *economic transition*, odnosi się bowiem nie tylko do prostego zastąpienia jednego systemu drugim, ale także w szerszym kontekście pokazuje złożoność procesu zmian systemowych w obszarze gospo-

¹ Szerzej na ten temat patrz m.in.: A. Aslund, *Building Capitalism. The Transformation of the Former Soviet Bloc*, Cambridge University Press, Cambridge 2002; M. Lavigne, *The Economics of Transition. From Socialist Economy to Market Economy*, Macmillan Press, London 1999; R. Portes, *From Central Planning to a Market Economy*, [w:] *Making Markets. Economic Transformation in Eastern Europe and the Post-Soviet States*, S. Islam, M. Mandelbaum (eds.), Council on Foreign Relations Press, New York 1993, s. 16–52.

² I. Jeffries, *Socialist Economics and the Transition to the Market. A Guide*, London–New York 1993, s. 333.

³ N. Acocella, *Zasady polityki gospodarczej*, PWN, Warszawa 2002, s. 62.

⁴ L. Balcerowicz, *Socjalizm, kapitalizm, transformacja. Szkice z przełomu epok*, PWN, Warszawa 1997, s. 196.

darki w danym kraju, determinowanych przez otoczenie zarówno wewnętrzne, jak i zewnętrzne⁵.

W zakresie transformacji gospodarczej można wyodrębnić dwa podstawowe jej modele (ścieżki), a mianowicie transformację radykalną (szokową) oraz transformację stopniową (gradualną, gradualistyczną)⁶.

Radykalna (szokowa) transformacja gospodarcza oznacza radykalne (tj. gwałtowne, natychmiastowe) zmiany systemowe przeprowadzane w bardzo krótkim czasie. Szybkie i kompleksowe reformy gospodarcze z założenia mają doprowadzić to osiągnięcia tzw. masy krytycznej transformacji (instauracji, tj. wprowadzenia systemu wolnorynkowego) przy maksymalnym wykorzystaniu kredytu zaufania społecznego, występującego na początku transformacji (zanim uwidocznią się określone koszty społeczne transformacji). Z drugiej strony, radykalizm reform transformacyjnych ma pozwolić na skrócenie do niezbędnego minimum czasu tzw. okresu przejściowego.

Do gorących zwolenników zmian systemowych w ujęciu radykalnym (szokowej transformacji gospodarczej) zaliczyć należy m.in.: O. Blacharda, R. Dornbuscha, P. Krugmana, R. Layarda, L. Summersa⁷; M. Boycko⁸; J. C. Bradę⁹; S. Fishera, A. Gelba¹⁰; J. Kornai¹¹; J. D. Sachsa¹².

⁵ K. Falkowski, *Testing the CEEs' model of transformation in the ENP framework: challenges and opportunities: the Eastern Dimension*, „Yearbook of the Institute of East-Central Europe”, vol. 14 (6), 2016, s. 10. Podobny pogląd prezentuje m.in.: K. Żukrowska, *Modele transformacji systemowej w krajach pokomunistycznych*, „Prace i Materiały IGŚ”, nr 229, SGH, Warszawa 2001, s. 3–4, a także M. Bąk, *Europa Środkowa i Wschodnia wobec wyzwania transformacyjnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2006, s. 17–18.

⁶ Z kolei J. Kleer wyróżnia trzy podstawowe modele transformacji: model I, który dotyczy pełnej imitacyjności; model II, który opiera się na imitacyjności częściowej, odnoszącej się do sfery politycznej oraz ekonomicznej; model III, który polega na imitacyjności szcztąkowej lub minimalnej. Por. J. Kleer, *Drogi do gospodarki rynkowej na marginesie doświadczeń transformacyjnych w Niemczech Wschodnich, Polsce i Rosji*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2003, s. 27.

⁷ O. Blachard, R. Dornbusch, P. Krugman, R. Layard, L. Summers, *Reform in Eastern Europe*, MIT Press, Cambridge 1991.

⁸ M. Boycko, *Price Decontrol: The Microeconomic Case for the Big Bang Approach*, „Oxford Review of Economic Policy”, 7 (4)/1991, s. 35–45.

⁹ J. C. Brada, *The Transformation from Communism to Capitalism: How Far? How Fast?*, „Post-Soviet Affairs”, 9 (1)/1993, s. 87–110.

¹⁰ S. Fisher, A. Gelb, *The Process of Socialism Economic Transformation*, „Journal of Economic Perspectives”, 5 (4)/1991, s. 91–105.

¹¹ J. Kornai, *The Road to a Free Economy. Shifting from a Socialist System: The Example of Hungary*, Norton, New York 1990.

¹² J. D. Sachs, *Crossing the Valley of Tears in East European Reform*, „Challenge”, 34 (5)/1991, s. 26–34; idem, *The Economic Transformation of Eastern Europe: The Case of Poland*, „Economics of Planning”, 25/1992, s. 5–19.

Wszyscy oni podkreślają, iż rozłożenie w czasie przemian strukturalnych, a tym samym brak krytycznego z punktu widzenia skuteczności transformacji stopnia spójności i jednolitości przeprowadzanych reform gospodarczych, z założenia może doprowadzić do stworzenia „nowego” systemu, jeszcze bardziej nieefektywnego niż dotychczasowa gospodarka centralnie planowana (nakazowa). Tym samym wydłużenie okresu przemian systemowych (tzw. okresu przejściowego) znacząco zmniejsza szanse na powodzenie transformacji gospodarczej. Co więcej, M. Lavigne wprost podkreśla fakt, iż zmiany w postkomunistycznym systemie gospodarczym muszą być przeprowadzane szybko i zdecydowanie, ponieważ istnieje uzasadniona obawa, iż koszty społeczne związane z transformacją mogą spowodować społeczne odrzucenie wprowadzanych zmian, a tym samym fiasko całego procesu¹³.

Z kolei drugi podstawowy model (ścieżka) transformacji gospodarczej, zwany transformacją stopniową (gradualną, gradualistyczną), co prawda także zakłada osiągnięcie tzw. „masy krytycznej” transformacji, niemniej jednak charakteryzuje się zmianami systemowymi przeprowadzanymi w sposób stopniowy, świadomie rozłożonymi w dłuższym czasie.

Zwolennicy takiego podejścia do procesu przemian gospodarczych podkreślają przede wszystkim potrzebę opóźnienia wprowadzenia zasad gospodarki rynkowej aż do momentu przeprowadzenia większości kluczowych reform instytucjonalnych. Osłabiając z założenia radykalizm reform, również poprzez ich rozłożenie w czasie, stoją oni na stanowisku, iż istnieje odwrotnie proporcjonalna zależność między skalą korzyści płynącej z radykalnie przeprowadzanych reform gospodarczych a rozmiarem kosztów społecznych, co w pełni uzasadnia konieczność świadomego spowolnienia tempa reform¹⁴. Taki pogląd prezentuje m.in. A. Przeworski, który zauważa, iż radykalna strategia transformacji gospodarki charakteryzuje się zdecydowanie wyższymi (jego zdaniem zupełnie niepotrzebnymi) kosztami społecznymi, tj. przede wszystkim gwałtownym wzrostem bezrobocia oraz towarzyszącym mu spadkiem poziomu konsumpcji, co z kolei prowadzić bę-

¹³ M. Lavigne, op. cit.

¹⁴ Argumentem przemawiającym za bardziej stopniowym podejściem do transformacji gospodarczej były chociażby sukcesy modelu reform zastosowanego w Chinach.

dzie do wzrostu niezadowolenia społecznego, załamania poparcia dla reformatorów, a w konsekwencji do zahamowania procesu transformacji i utrwalenia ekonomicznej stagnacji na bardzo niskim poziomie rozwoju gospodarczo-społecznego. Dodatkowo, zwraca on uwagę na fakt, iż gwałtownie przeprowadzane liberalne reformy w systemie gospodarczym z całą pewnością skutecznie osłabiają także kształtujące się dopiero instytucje demokratyczne¹⁵.

Do grona zwolenników stopniowej transformacji gospodarczej zaliczyć należy także m.in.: M. Dewatriponta i G. Rolanda¹⁶, a także P. Aghiona i O. Blancharda¹⁷. Podobnie jak A. Przeworski uważają oni, iż radykalne reformy transformacyjne prowadzić będą do gwałtownego spadku produkcji, a także wyższych kosztów społecznych reform aniżeli w przypadku stopniowo przeprowadzanych reform gospodarczych. To z kolei wymusza niejako na reformatorach konieczność tworzenia, w celu łagodzenia owych kosztów, specjalnego systemu tzw. osłonowych świadczeń socjalnych. Ponadto, ich sprzeciw wobec szybkich i zdecydowanych reform gospodarczych wynika także stąd, iż z założenia radykalne reformy wiązać się muszą z bardziej rozbudowanym systemem wysokich podatków, a to z kolei będzie skutecznie hamować rozwój sektora prywatnego, co dodatkowo będzie utrudniać szybkie przezwycięzenie tzw. szoku transformacyjnego.

Głos w dyskusji nad skutecznością dwóch podstawowych, wskazanych powyżej, ścieżek transformacji systemu gospodarczego zabrali także O. Blanchard i M. Kremer¹⁸. Wyższość wariantu gradualnego nad radykalnym tłumaczyli tym, iż ten drugi prowadzić będzie do szybkiego zerwania istniejących sieci powiązań produkcyjnych w gospodarce, co w obliczu liberalizacji i zmniejszenia zaangażowania państwa w system gospodarczy doprowadzić może do bardzo poważnych konsekwencji ekonomicznych oraz społecznych. Dlatego też państwo (reformatorzy) musi być gotowe na czasowe subsydiowanie działalności przedsiębiorstw państwowych, co pozwoliłoby na uniknięcie

¹⁵ A. Przeworski, *Sustainable Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge 1995, s. 85.

¹⁶ M. Dewatripont, G. Roland, *The Virtues of Gradualism and Legitimacy in the Transition to a Market Economy*, „Economic Journal”, 102/1992, s. 291–300.

¹⁷ P. Aghion, O. Blanchard, *On the Speed of Transition in Central Europe*, [w:] „NBER Macroeconomic Annual 1994”, S. Fischer, J. Rotemberg (eds.), MIT Press, Cambridge 1994, s. 283–320.

¹⁸ O. Blanchard, M. Kremer, *Disorganization*, „Quarterly Journal of Economics”, 112 (4)/1997, s. 1091–1126.

ich masowych upadłości i tym samym złagodziłoby koszty społeczne liberalnych reform gospodarczych.

Do zwolenników stopniowych reform gospodarczych (transformacji gradualnej) zaliczyć należy także P. Murrella¹⁹, który świadomie odrzuca zasadność realizacji radykalnego programu reform jako sposobu zmian systemowych w obszarze gospodarki narodowej w kierunku gospodarki rynkowej, uważając go za niespójny wewnętrznie i szkodliwy i podkreślając przy tym, iż nie można tak po prostu, dla zasady, z dnia na dzień zburzyć „starego” systemu, nawet jeśli był on ekonomicznie nieracjonalny. Według P. Murrella gwałtowne unicestwienie wcześniej istniejących instytucji może rodzić konsekwencje trudne do przewyżnienia w sytuacji naprędce tworzonego nowego systemu instytucjonalnego. Tym samym widział on bezwzględną konieczność ewolucyjnej i stopniowej przebudowy szeroko rozumianego systemu instytucjonalnego państwa transformującego swój system gospodarczy.

Odnosząc się do kwestii teoretycznych aspektów transformacji gospodarczej, warto także zwrócić uwagę na istniejące zasadnicze różnice między ścieżką radykalnych a stopniowych reform w zakresie ich zależności od czasu oraz kosztów ich realizacji (tak ekonomicznych, społecznych, jak i politycznych).

W przypadku transformacji szokowej radykalne podjęcie kluczowych reform w możliwie jak najkrótszym czasie może doprowadzić do szybkiego pojawienia się wysokich kosztów transformacji (m.in. przez znaczący wzrost kosztów transakcyjnych). Z drugiej jednak strony, przeprowadzenie kompleksowych, niezbędnych reform umożliwiających szybkie osiągnięcie tzw. „masy krytycznej” transformacji daje duże prawdopodobieństwo pojawienia się znaczącego spadku ponoszonych kosztów w stosunkowo krótkim czasie, czego następstwem będzie generowanie wzrostu gospodarczego w warunkach nowego systemu.

Z kolei transformacja stopniowa (gradualna), która charakteryzuje się wydłużeniem czasu przeprowadzanych zmian systemowych, w celu ograniczenia do minimum kosztów związanych z transforma-

¹⁹ P. Murrell, *Evolutionary and Radical Approaches to Economic Reform*, „Economics of Planning”, 25 (1)/1992, s. 79–95.

cją może zakończyć się dwojako. Bądź osiągnięciem tzw. „masy krytycznej”, co oznaczałoby zakończenie procesu transformacji sukcesem, tyle że w dłuższej perspektywie czasu (w porównaniu z transformacją szokową), bądź też brakiem skutecznego zastąpienia jednego systemu drugim, co w praktyce oznaczałoby porażkę całego procesu transformacji²⁰. Niestety, w przypadku zdecydowanej większości krajów poradzieckich mieliśmy do czynienia właśnie z takim scenariuszem.

2. Stan transformacji gospodarczej na obszarze poradzieckim po 25 latach od upadku ZSRR

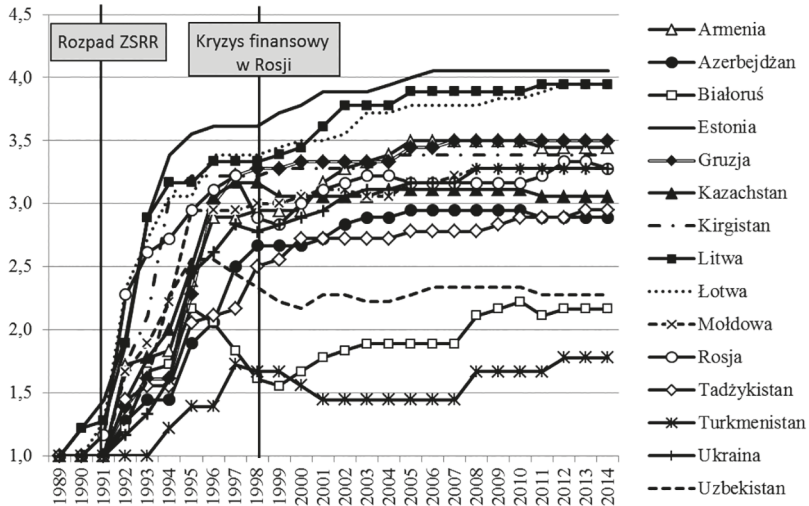
Oceniając istniejący po 25 latach od rozpadu ZSRR stopień zaawansowania oraz efekty procesów transformacji gospodarczej wśród krajów na obszarze poradzieckim, należy bezwzględnie zwrócić uwagę na fakt, iż w gronie tych krajów istnieje bardzo silne zróżnicowanie w tym zakresie.

Bez wątpienia, niekwestionowany sukces transformacyjny na obszarze poradzieckim odniosły jedynie kraje bałtyckie. Osiągnięcia Estonii, Litwy oraz Łotwy w tym zakresie na tle pozostałych krajów poradzieckich bardzo wyraźnie widać na rys. 1 i 2, na których przedstawiono stopień zaawansowania transformacji gospodarczej w krajach byłego ZSRR na przestrzeni lat 1989–2014. Swoiste zestawienie stanu (w ujęciu statycznym, w danym analizowanym roku) oraz postępów (w ujęciu dynamicznym, w dłuższej perspektywie czasowej) w zakresie transformacji gospodarek poradzieckich w kierunku gospodarek rynkowych przygotowane zostało na potrzeby niniejszego opracowania na podstawie stosownych danych publikowanych przez Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju (EBOR, ang. European Bank for Reconstruction and Development, EBRD). W swoich corocznych raportach ocenia on zakres oraz skuteczność przeprowadzanych reform w zakresie zmian struktury własności (tzw. małej oraz dużej prywatyzacji), zarządzania oraz restrukturyzacji przedsiębiorstw, liberalizacji cen, handlu oraz rynków finansowych, a także prowadzonej polityki konkurencji²¹.

²⁰ Szerzej na ten temat patrz: K. Żukrowska, op. cit., s. 10.

²¹ EBRD, *Transition Report 2012*, London 2012, s. 12.

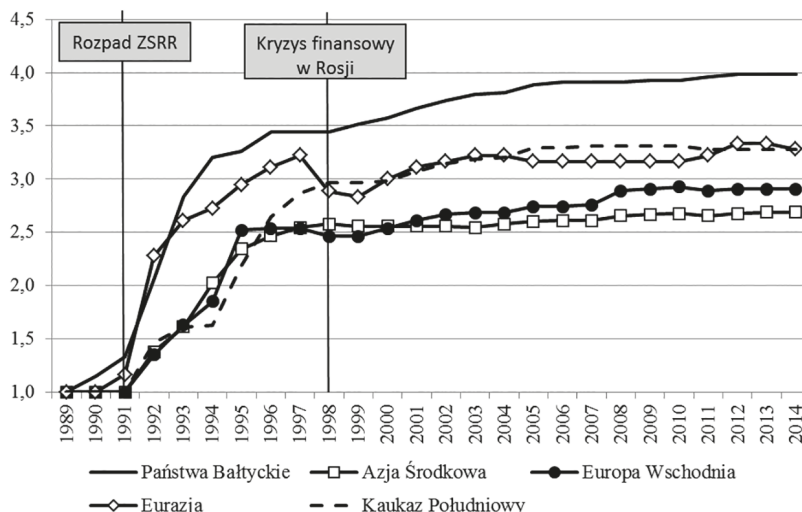
Rysunek 1.
Stopień zaawansowania transformacji gospodarczej w poszczególnych krajach poradzieckich według EBOR w latach 1989–2014

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju (baza danych: <http://www.ebrd.com/what-we-do/economic-research-and-data/data/forecasts-macro-data-transition-indicators.html>, dostęp: grudzień 2016).

Analiza danych przedstawionych na rys. 1 i 2 wyraźnie potwierdza prawdziwość wcześniej sformułowanej tezy o silnym zróżnicowaniu przebiegu, ale także efektów procesów transformacji gospodarczej wśród państw powstałych po rozpadzie ZSRR. Zdecydowanymi liderami reform prorynkowych są wspomniane już w tym kontekście państwa bałtyckie, z kolei do grona tzw. outsiderów transformacji na obszarze poradzieckim, zgodnie z danymi EBOR, zaliczyć należy kraje poradzieckie z Azji Środkowej (jako grupę), zaś w ujęciu poszczególnych krajów (osobno) bezwzględnie: Turkmenistan, Białoruś oraz Uzbekistan. Dodatkowo, w przypadku tych trzech krajów warto zwrócić uwagę na istotny regres podejmowanych wówczas działań transformacyjnych, a w konsekwencji daleko posuniętą restaurację gospodarki centralnie zarządzanej z czasów radzieckich w połowie lat 90. XX wieku. Było to związane z dojściem do władzy A. Łukaszenki na Białorusi (1994 rok), a także z radykalizacją fundamentalizmu islamskiego, skutkującą znacznym zwiększeniem autorytarnej władzy prezydenta S. Nijazowa w Turkmenistanie i prezydenta I. Karimo-

Rysunek 2.
Stopień zaawansowania transformacji gospodarczej w poszczególnych regionach
na obszarze poradzieckim według EBOR w latach 1989–2014

Państwa bałtyckie: Estonia, Litwa, Łotwa;

Europa Wschodnia: Białoruś, Mołdawia, Ukraina;

Kaukaz Południowy: Armenia, Azerbejdżan, Gruzja;

Eurazja: Rosja;

Azja Środkowa: Kirgistan, Kazachstan, Tadżykistan, Turkmenistan, Uzbekistan.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju (baza danych: <http://www.ebrd.com/what-we-do/economic-research-and-data/data/forecasts-macro-data-transition-indicators.html>, dostęp: grudzień 2016).

wa w Uzbekistanie, czego efektem było także znaczne zmniejszenie stopnia liberalizacji oraz zewnętrznej instytucjonalizacji tych krajów.

Odnosząc się do danych EBOR dotyczących stopnia zaawansowania prorynkowych reform gospodarczych w krajach poradzieckich, można pokusić się o dokonanie swoistej periodyzacji owych procesów i wyodrębnić trzy główne w tym zakresie okresy. Pierwsza ważna (wręcz kluczowa) data to rok 1991, a więc formalny koniec istnienia ZSRR i zarazem wymuszony początek zmian gospodarczych, których wymagała adaptacja do nowych warunków gospodarczo-politycznych. Druga niezwykle istotna data nie tylko dla samej Rosji, z którą jest ona bezpośrednio związana, ale także szerzej, dla całego obszaru poradzieckiego, to rok 1998 – rok kryzysu finansowego w Rosji.

W pierwszym okresie, tj. w latach 1989–1991²², pomimo formalnego istnienia Związku Radzieckiego, według EBOR można wskazać na pewne ograniczone, ale prorynkowe zmiany w systemach gospodarczych, jednak tylko w bałtyckich republikach radzieckich. Zmiany owe dotyczyły częściowej liberalizacji cen dóbr przemysłowych (od 1990 roku w Estonii oraz na Litwie, od 1991 roku na Łotwie). Drugi okres, czyli lata 1991–1998, charakteryzował się znacznym przyspieszeniem procesów transformacyjnych we wszystkich krajach poradzieckich. Z kolei w trzecim okresie, tj. od 1998 roku aż do współczesności, wyraźnie widoczna jest stagnacja owej transformacji na różnych poziomach w przypadku poszczególnych krajów poradzieckich.

O tym, jaki jest dzisiaj stopień zaawansowania transformacji gospodarczej w krajach powstałych po rozpadzie ZSRR, świadczą dane przedstawione w tab. 1. Generalnie należy stwierdzić, iż zdecydowanie najlepiej na obszarze poradzieckim wygląda sytuacja w zakresie tzw. „małej prywatyzacji”, liberalizacji cen oraz liberalizacji handlu i systemów finansowych. W tym zakresie bowiem, z wyjątkiem Białorusi, Turkmenistanu oraz Uzbekistanu, wszystkie pozostałe kraje zostały ocenione na „4” lub „4+” (kraje bałtyckie), co oznacza w zasadzie pełną realizację zakładanych w tym zakresie celów transformacyjnych.

Z kolei uogólniając, swoistą transformacyjną piętą achillesową wśród krajów poradzieckich, po blisko ćwierćwieczu ich niepodległego funkcjonowania i możliwości realizacji własnej polityki gospodarczej oraz reform strukturalnych, jest niski zakres pożądanych zmian w zakresie zarządzania oraz restrukturyzacji przedsiębiorstw, a także polityki konkurencji. W obu tych przypadkach we wszystkich analizowanych krajach, z wyjątkiem Estonii, Litwy oraz Łotwy, sytuacja jest wręcz dramatyczna.

O stopniu przemian transformacyjnych w krajach poradzieckich, po 25 latach od rozpadu Związku Radzieckiego, świadczyć może także zakres wolności gospodarczej istniejącej w tych krajach.

Według Heritage Foundation, instytucji rokrocznie oceniającej stopień wolności gospodarczej w zdecydowanej większości krajów

²² Począwszy od 1989 roku, Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju zaczął oceniać efekty transformacyjne dla tzw. wszystkich krajów transformacji, tj. byłego „bloku wschodniego”.

Tabela 1.
Stopień zaawansowania transformacji gospodarczej w krajach poradzieckich w poszczególnych, ocenianych przez EBOR, kategoriach tej transformacji w 2014 roku¹

	Prywatyzacja		Zarządzanie i restrukturyzacja przedsiębiorstw	Liberalizacja cen	Liberalizacja handlu i systemu finansowego	Polityka konkurencji
	„duża”	„mała”				
Armenia	4-	4	2+	4	4+	2+
Azerbejdżan	2	4-	2	4	4	2-
Białoruś	2-	2+	2-	3	2+	2
Estonia	4	4+	4-	4+	4+	4-
Gruzja	4	4	2+	4+	4+	2
Kazachstan	3	4	2	4-	4-	2
Kirgistan	4-	4	2	4+	4+	2
Litwa	4	4+	3	4+	4+	4-
Łotwa	4-	4+	3+	4+	4+	4-
Mołdawia	3	4	2	4	4+	2+
Rosja	3	4	2+	4	4-	3-
Tadżykistan	2+	4	2	4	4-	2-
Turkmenistan	1	2+	1	3	2+	1
Ukraina	3	4	2+	4	4	2+
Uzbekistan	3-	3+	2-	3-	2-	2-

¹ Zgodnie z metodologią EBRD, stopień zaawansowania transformacji gospodarczej w poszczególnych krajach w kluczowych obszarach tej transformacji oceniany jest od 1 (najniższa ocena, brak jakichkolwiek działań transformacyjnych) do 4+ (najwyższa ocena, pełna transformacja w danym zakresie). Por. EBRD, *Transition Report 2012*, London 2012.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju (baza danych: <http://www.ebrd.com/what-we-do/economic-research-and-data/data/forecasts-macro-data-transition-indicators.html>, dostęp: grudzień 2016).

współczesnego świata²³, dla których jest ona w stanie zgromadzić odpowiednie do tego celu i wiarygodne dane, zakres owej wolności na obszarze poradzieckim jest bardzo silnie zróżnicowany i ściśle kore-

²³ Przy sporządzaniu sumarycznego indeksu wolności gospodarczej Heritage Foundation uwzględniła 10 głównych obszarów regulacji gospodarki, a mianowicie: wolność biznesu (*business freedom*), wolność handlu (*trade freedom*), wolność monetarną (*monetary freedom*), wydatki rządowe (*government spending*), wolność fiskalną (*fiscal freedom*), prawa własności (*property rights*), wolność inwestycyjną (*investment freedom*), wolność finansową (*financial freedom*), wolność od korupcji (*freedom from corruption*), wolność pracy (*labor freedom*). Zwiększenie stopnia wolności w poszczególnych obszarach regulacji gospodarki, czego egzemplifikacją jest poprawa odpowiednich indeksów wolności gospodarczej (wzrost ich wartości od 0 do 100), oznacza zmniejszenie regulacji państwa w danej sferze gospodarczej, a tym samym większe znaczenie i oddziaływanie w nich instytucji rynkowych. Por. The Heritage Foundation, *2016 Index of Economic Freedom*, Washington 2016.

sponduje z zakresem zaawansowania przemian transformacyjnych w poszczególnych krajach (tab. 2).

Największy zakres wolności gospodarczej (stan na 2016 rok) występuje w trzech krajach bałtyckich oraz w Gruzji (swoiste pokłosie głębokich, neoliberalnych reform gospodarczych i zmian deregulacyjnych z czasów rządów prezydenta M. Saakaszwilego). Kraje te zostały zaliczone do grupy tzw. zasadniczo wolnych (*mostly free*) gospodarek współczesnego świata. Zdecydowanie najlepiej w tym zakresie oceniona została Estonia (9. pozycja spośród 178 gospodarek ocenianych przez Heritage Foundation). Do kolejnej grupy gospodarek, tzw. umiarkowanie wolnych (*moderately free*), zaliczono Armenię, Kazachstan oraz Azerbejdżan. Z kolei Kirgistan, Mołdawia, Tadżykistan oraz Rosja zostały zaliczone do gospodarek charakteryzujących się zasadniczo brakiem wolności (*mostly unfree*), zaś najgorsza sytuacja w zakresie wspomnianej wolności gospodarczej na obszarze poradzieckim występuje na Białorusi, Ukrainie oraz w Uzbekistanie oraz Turkmenistanie, który na 178 uwzględnionych w zestawieniu gospodarek został sklasyfikowany na 174. miejscu. Cztery wskazane powyżej kraje zaliczono do najgorszej pod tym względem grupy tzw. gospodarek charakteryzujących się tłumioną wolnością (*repressed*), co w praktyce oznacza bardzo wysoki stopień regulacji gospodarki przez państwo, słabość lub brak mechanizmów wolnorynkowych, słaby klimat inwestycyjny, słabość lub brak mechanizmów skutecznej ochrony praw własności, a także wysoką korupcjogenność tych gospodarek.

Próbując dokonać oceny dotychczasowych efektów transformacji gospodarczej na obszarze poradzieckim, warto także spojrzeć na jeden z podstawowych wskaźników poziomu rozwoju gospodarczo-społecznego, jakim jest wartość produktu krajowego brutto przypadająca na jednego mieszkańca (PKB per PPP). Jeśli bowiem założymy, iż głównym celem wszelkich podejmowanych zmian i reform gospodarczych docelowo jest poprawa poziomu życia obywateli danego kraju poprzez zwiększenie stopnia efektywności posiadanych zasobów oraz sprawności funkcjonowania państwa, to musimy przyznać, iż zmiana (wzrost) wartości dochodu narodowego na jednego mieszkańca na przestrzeni analizowanego okresu może być obiektywnie postrzegana jako jedna z miar skuteczności przemian transformacyjnych.

Z danych przedstawionych na rys. 3 wyraźnie wynika, iż w 2015 roku najwyższy poziom rozwoju gospodarczo-społecznego (mierzony PKB

Tabela 2.
Zakres wolności gospodarczej w poszczególnych krajach poradzieckich
według Heritage Foundation w 2016 roku

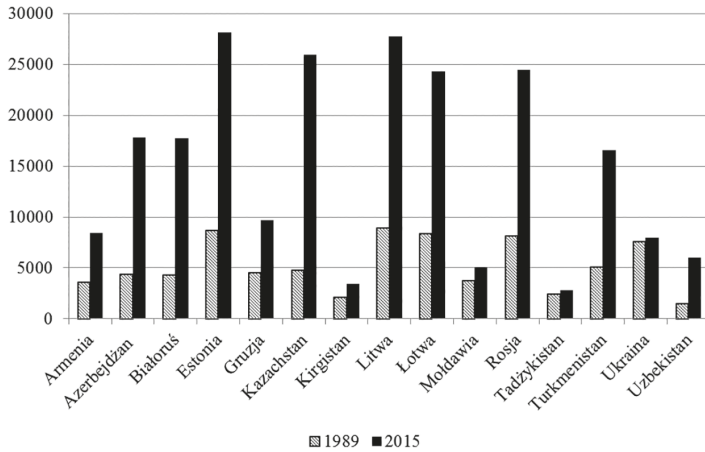
Grupa gospodarek zbliżonych zakresem wolności gospodarczej	Kraj	Wynik (max. 100)	Pozycja (wśród 178 gospodarek świata)
1. Wolne (<i>free</i>)	-	-	-
2. Zasadniczo wolne (<i>mostly free</i>)	Estonia	77,2	9
	Litwa	75,2	13
	Gruzja	72,6	23
	Łotwa	70,4	36
3. Umiarkowanie wolne (<i>moderately free</i>)	Armenia	67,0	54
	Kazachstan	63,6	68
	Azerbejdżan	60,2	91
4. Zasadniczo brak wolności (<i>mostly unfree</i>)	Kirgistan	59,6	96
	Mołdawia	57,4	117
	Tadżykistan	51,3	149
	Rosja	50,6	153
5. Tłumiona wolność (<i>repressed</i>)	Białoruś	48,8	157
	Ukraina	46,8	162
	Uzbekistan	46,0	166
	Turkmenistan	41,9	174

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: The Heritage Foundation, 2016 *Index of Economic Freedom*, Washington 2016.

per capita PPP) na obszarze poradzieckim odnotowano w kolejności: w Estonii (28,1 tys. USD), na Litwie (27,7 tys. USD), w Kazachstanie (25,9 tys. USD), w Rosji (24,5 tys. USD) oraz na Łotwie (24,3 tys. USD). Najgorzej z kolei pod tym względem wypadły odpowiednio: Tadżykistan (2,8 tys. USD), Kirgistan (3,4 tys. USD), Mołdawia (5,0 tys. USD) oraz Uzbekistan (6,0 tys. USD).

Jeśli natomiast odniesie się poziom rozwoju gospodarczo-społecznego (mierzonego PKB per capita PPP) z 2015 roku do tego z 1989 roku, to wyraźnie widać, które kraje poradzieckie w ciągu ostatnich 25 lat rozwinęły się najbardziej. Największy wzrost produktu krajowego brutto na jednego mieszkańca odnotowano w Kazachstanie (5,4 raza), Uzbekistanie, na Białorusi oraz w Azerbejdżanie (4,1 raza), w Estonii oraz Turkmenistanie (3,3 raza). Z kolei szczególnie mały progres w tym zakresie odnotowano w Mołdawii (wzrost o 34%), Tadżykistanie (wzrost o 17%), a także na Ukrainie (gdzie PKB per capita z 2015 roku był wyższy w stosunku do poziomu z 1989 roku zaledwie o 5%).

Rysunek 3.
Poziom rozwoju gospodarczo-społecznego w poszczególnych krajach poradzieckich
(mierzony PKB per capita PPP) w 1989 roku oraz w 2015 roku (USD)

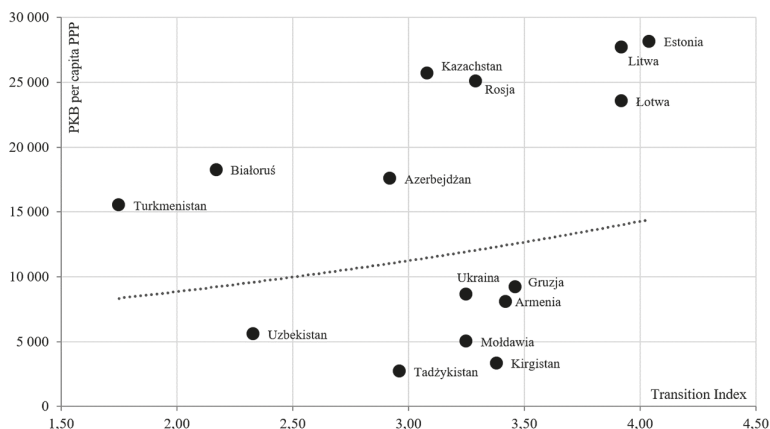

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Międzynarodowego Funduszu Walutowego.

Rodzi się jednakże w tym miejscu zasadnicze pytanie odnośnie do prawdziwych przyczyn wzrostu i rozwoju gospodarczego większości państw poradzieckich na przestrzeni ostatnich 25 lat. Czy rzeczywiście były to efekty podejmowanych neoliberalnych reform w ramach skutecznie prowadzonej transformacji gospodarek tych krajów w kierunku otwartych systemów rynkowych? Pytanie tak sformułowane jest oczywiście pytaniem retorycznym, gdyż – jak już wskazano na to wcześniej – jedynie bardzo wąska grupa krajów poradzieckich, a *de facto* tylko kraje bałtyckie (Estonia, Litwa oraz Łotwa), rzeczywiście skutecznie przetransformowała swoje gospodarki i wprowadziła liberalny, wolnorynkowy system gospodarczy. Z tego też powodu jedynie w krajach bałtyckich sukces gospodarczy należy wiązać ze skutecznie przeprowadzoną transformacją systemową, nie zapominając wszakże także o ich członkostwie w UE, którego jednak by nie było, gdyby nie wspomniane przekształcenie komunistycznego systemu gospodarki centralnie planowanej i zarządzanej w gospodarkę rynkową. Powyższa teza znajduje swoje potwierdzenie w danych przedstawionych na rys. 4, na którym poziom zaawansowania reform rynkowych w poszczególnych krajach poradzieckich (według danych EBOR) odniesio-

Rysunek 4.
Zaawansowanie reform rynkowych w poszczególnych krajach poradzieckich
a poziom ich rozwoju gospodarczo-społecznego w 2014 roku

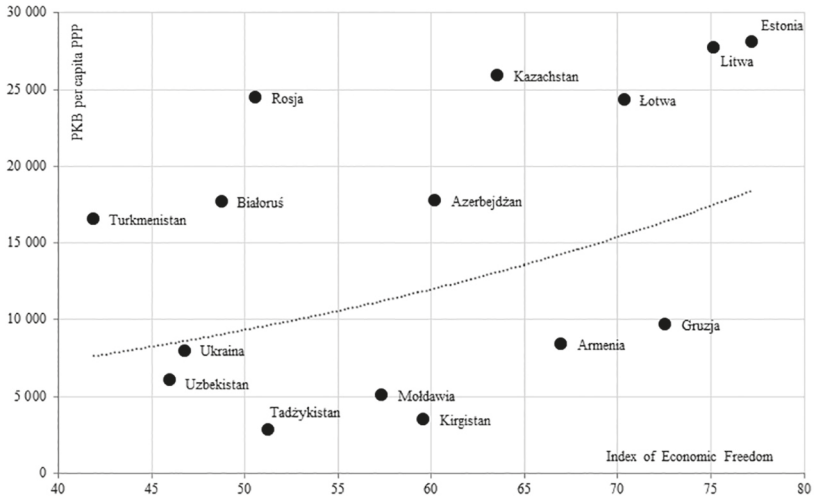
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Europejskiego Banku Odbudowy i Rozwoju (baza danych: <http://www.ebrd.com/what-we-do/economic-research-and-data/data/forecasts-macro-data-transition-indicators.html>, dostęp: grudzień 2016) oraz Międzynarodowego Funduszu Walutowego.

no do ich poziomu rozwoju gospodarczo-społecznego (mierzonego PKB per capita PPP).

Z danych przedstawionych na rys. 4 wyraźnie wynika swoista korelacja poziomu rozwoju gospodarczo-społecznego Estonii, Litwy oraz Łotwy ze stopniem zaawansowania transformacji gospodarczej w tych krajach, co potwierdza wcześniej sformułowaną tezę. Niemniej jednak zwracają uwagę inne kraje poradzieckie, takie jak: Kazachstan, Rosja, Białoruś, Azerbejdżan oraz Turkmenistan, których wyższy niż przeciętny rozwój gospodarczo-społeczny nie koresponduje wcale z liberalnymi reformami prorynkowymi (których tam po prostu nie ma), nie można go zatem tłumaczyć w podobny sposób jak w przypadku krajów bałtyckich. Świadczy to jednoznacznie o istnieniu innych czynników owego wzrostu. W przypadku tych krajów były nimi bez wątpienia surowce i sprzyjająca koniunktura cenowa na międzynarodowych rynkach surowcowych²⁴.

²⁴ Dane dotyczą 2014 roku, kiedy ceny ropy naftowej nie były jeszcze tak dramatycznie niskie, jak w latach 2015–2016.

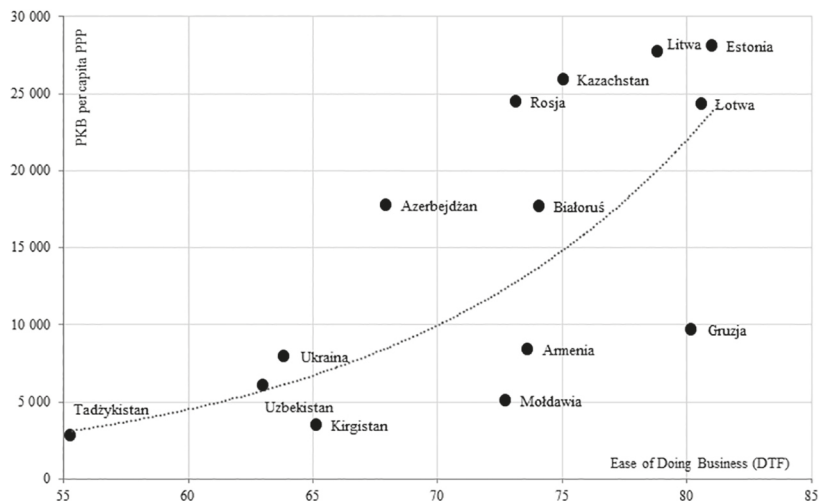
Rysunek 5.
Zakres wolności gospodarczej w poszczególnych krajach poradzieckich
a poziom ich rozwoju gospodarczo-społecznego w 2015 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: The Heritage Foundation, 2016 *Index of Economic Freedom*, Washington 2016 oraz danych Międzynarodowego Funduszu Walutowego.

Potwierdzenie powyższej tezy znaleźć można także na dwóch pozostałych rysunkach (rys. 5 i 6), na których do poziomu rozwoju gospodarczo-społecznego poszczególnych krajów poradzieckich z 2015 roku odniesiono, z jednej strony, zakres ich wolności gospodarczej (według danych Heritage Foundation), z drugiej strony, tzw. łatwość prowadzenia w tych krajach działalności biznesowej (według danych Banku Światowego). Warto w tym miejscu wyraźnie podkreślić, iż zarówno wspomniane zakres wolności gospodarczej, jak i szeroko rozumiana łatwość prowadzenia biznesu w tych krajach są bez wątpienia w dużym stopniu bezpośrednią egzemplifikacją zakresu dokonanej w nich transformacji gospodarczej. Na tej podstawie, biorąc pod uwagę najświeższe dostępne dane z 2015 roku, zdecydowanie również i pod tym względem do grona outsiderów transformacji gospodarczej (ocenianej przez pryzmat standardów liberalnej myśli ekonomicznej Banku Światowego, czy chociażby Heritage Foundation) zaliczają się: Turkmeni- stan, Uzbekistan, Białoruś, a także niestety Ukraina, która w ostatnim czasie jest coraz słabiej oceniana pod kątem sprawności funkcjonowania państwa oraz mechanizmów rynkowych.

Rysunek 6.
Łatwość prowadzenia działalności biznesowej w poszczególnych krajach poradzieckich
a poziom ich rozwoju gospodarczo-społecznego w 2015 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: The World Bank Group, *Doing Business 2017*, Washington 2016 oraz danych Międzynarodowego Funduszu Walutowego.

3. Wybrane problemy w przebiegu transformacji gospodarczej na obszarze poradzieckim – próba identyfikacji ich przyczyn oraz uwarunkowań

Proces transformacji gospodarczej na obszarze poradzieckim przebiegał dotychczas zupełnie inaczej niż ten w Europie Środkowej, który znamy chociażby z polskich doświadczeń. Z tego też względu tak odmienne i silnie zróżnicowane są dzisiaj, po 25 latach od rozpadu ZSRR, efekty tejże transformacji wśród nowo powstałych w związku z tym wydarzeniem krajów poradzieckich. Wśród głównych przyczyn takiego stanu można wskazać zarówno te o charakterze politycznym, ekonomicznym, jak i te niezmiernie istotne w tym kontekście – o charakterze społeczno-kulturowym.

Z chwilą rozpadu Związku Radzieckiego, co formalnie stało się faktem w grudniu 1991 roku, i w konsekwencji powstania 15 niepodległych państw na obszarze poradzieckim, rozpoczął się w nich wymuszony okolicznościami geopolitycznymi formalny proces transformacji systemowej, której bardzo istotnym elementem była konieczność podjęcia określonych przemian gospodarczych. Było to niesamowi-

cie trudne wyzwanie dla elit politycznych, wywodzących się z KPZR (Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego), rządzących ówczesnie w tych krajach²⁵. Trudność owa wynikała nie tylko z faktu olbrzymiej zapaści ekonomicznej w nowo powstałych państwach po rozpadzie ZSRR na początku lat 90. XX wieku, ale także z braku przygotowania kadr oraz przemyślanego i konsekwentnie popieranego przez szerokie elity władzy planu reform gospodarczych. W praktyce oznaczało to albo stosunkowo szybką przegraną tzw. reformatorów (przypadek chociażby Rosji i reform J. Gajdara, czy też próby reform L. Kuczmy w czasach, gdy był on premierem rządu za prezydentury L. Krawczuka), albo świadome odwlekanie jakichkolwiek reform gospodarczych (przypadek poradzieckich krajów Azji Środkowej), albo też działania polegające na restauracji radzieckiego systemu zarządzania gospodarką (przypadek Białorusi po dojściu A. Łukaszenki do władzy w 1994 roku). Zupełnie inaczej pod tym względem wyglądała sytuacja w państwach bałtyckich, o czym będzie mowa poniżej.

W konsekwencji powyższego, od samego początku ów proces transformacji gospodarczej na obszarze poradzieckim był niezwykle zróżnicowany, zarówno pod względem przyjętych strategii transformacyjnych, momentu ich sformułowania i wdrażania, jak i samej skuteczności ich realizacji. Dowodem na istotną rozbieżność czasową działań stabilizacyjnych podejmowanych w poszczególnych krajach poradzieckich – których w pewnym momencie nie można było już odkładać na przyszłość, a które we wszystkich krajach poradzieckich miały na celu w pierwszej kolejności ustabilizowanie sytuacji makroekonomicznej (zwłaszcza w zakresie szalejącej inflacji oraz narastających deficytów budżetowych²⁶), a następnie skuteczne przezwyciężenie tzw. recesji transformacyjnej i wejście na ścieżkę trwałego

²⁵ Szerzej na ten temat: *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań*, T. Bodio (red.), Wydawnictwo ASPRA, Warszawa 2010.

²⁶ Najdotkliwiej problem wysokiej, szalejącej hiperinflacji występował w Armenii, na Ukrainie, w Gruzji, Kazachstanie, na Białorusi, w Azerbejdżanie. Według danych EBOR, na rok przed wprowadzeniem stosownego programu stabilizacyjnego, wynosiła ona odpowiednio: 10 896% (1993 r.), 10 155% (1993 r.), 7 488% (1993 r.), 2 169% (1993 r.), 1 996% (1993 r.), 1 788% (1994 r.). Z kolei analogicznie na rok przed wprowadzeniem stosownych programów stabilizacyjnych największe deficyty budżetowe występowały w Armenii (-54,7% PKB, 1993 r.), Gruzji (-26,2% PKB, 1993 r.), Kirgistanie (-17,4% PKB, 1992 r.), na Ukrainie (-16,2% PKB, 1993 r.). Dane za: EBRD, *Transition Report 1999*, London 1999, s. 76–77.

wzrostu gospodarczego – są dane przedstawione w tab. 3. Jednoznacznie wynika z nich, iż najwcześniej świadome, kompleksowe strategie stabilizacyjne sformułowano i rozpoczęto ich wdrażanie w krajach bałtyckich (czerwiec 1992 roku). Zdecydowanym outsiderem w tym zakresie był Turkmenistan, gdzie tego typu działania, według EBOR, podjęto dopiero w styczniu 1997 roku.

Tabela 3.

Data wprowadzenia programów stabilizacyjnych w poszczególnych krajach poradzieckich

Kraj	Data
Armenia	grudzień 1994
Azerbejdżan	styczeń 1995
Białoruś	listopad 1994
Estonia	czerwiec 1992
Gruzja	wrzesień 1994
Kazachstan	styczeń 1994
Kirgistan	maj 1993
Litwa	czerwiec 1992
Łotwa	czerwiec 1992
Mołdawia	wrzesień 1993
Rosja	kwiecień 1995
Tadżykistan	luty 1995
Turkmenistan	styczeń 1997
Ukraina	listopad 1994
Uzbekistan	listopad 1994

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: EBRD, *Transition Report 1999*, London 1999, s. 63.

Istniejące rozbieżności co do zasadności, czasu oraz kierunku zmian gospodarczych wśród elit politycznych w krajach poradzieckich na początku lat 90. XX wieku przełożyły się na wybór różnych strategii transformacyjnych. Jedynie kraje bałtyckie zdecydowały się na zastosowanie radykalnej, liberalnej strategii transformacyjnej, opartej na zasadach tzw. konsensusu waszyngtońskiego (tab. 4). W konsekwencji, tym trzem niewielkim państwom stosunkowo szybko od momentu odzyskania niepodległości udało się przekształcić swoje nakazowe, centralnie zarządzane gospodarki w czasach radzieckich w nowoczesne, rynkowe gospodarki na wzór zachodni. Potwierdzeniem owego sukcesu było m.in. podpisanie w połowie 1995 roku przez wszystkie trzy

kraje umów o stowarzyszeniu z Unią Europejską, co było wymogiem koniecznym formalnego rozpoczęcia negocjacji akcesyjnych do UE, ale także uznaniem spełnienia przez te kraje tzw. kryteriów kopenhaskich, z których jedno mówiło o konieczności funkcjonowania gospodarki rynkowej w kraju ubiegającym się o stowarzyszenie z UE. Inną swoistą egzemplifikacją autentycznego sukcesu transformacyjnego krajów bałtyckich było określenie ich na początku XXI wieku mianem tzw. „tygrysów bałtyckich”, w związku z odnotowywanymi wówczas wysokimi, dwucyfrowymi wskaźnikami wzrostu gospodarczego, co było dużym osiągnięciem nie tylko na tle pozostałych krajów europejskich, ale także w skali całego świata²⁷. Należy jednak także pamiętać o tym, jak wysoką „cenę” zapłaciły te małe, bardzo liberalne i zinternacjonalizowane gospodarki w czasach globalnego kryzysu w 2008 roku.

Tabela 4.
Podstawowe zasady tzw. pierwotnego konsensusu waszyngtońskiego z 1989 roku

1. Dyscyplina fiskalna.   2. Koncentracja wydatków publicznych na podstawowej opiece zdrowotnej, edukacji podstawowej, infrastrukturze.   3. Reforma podatkowa w kierunku obniżenia wysokości podatków przy jednoczesnym rozszerzeniu bazy podatkowej.   4. Liberalizacja stóp procentowych.   5. Konkurencyjne kursy walutowe.   6. Liberalizacja handlu.   7. Liberalizacja zasad napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych.   8. Prywatyzacja.   9. Deregulacja.   10. Zagwarantowanie ochrony praw własności.

Źródło: J. Williamson, *What Washington Means by Policy Reform*, [w:] *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?*, J. Williamson (ed.), Institute for International Economics, Washington 1990.

Z kolei we wszystkich pozostałych krajach na obszarze poradzieckim, w których z konieczności prędzej czy później także podejmowano określone działania transformacyjne, nie przebiegały one *de facto* w myśl zalecanych przez Zachód oraz międzynarodowe instytucje finansowe radykalnie wprowadzanych liberalnych reform pro-

²⁷ K. Hübner, *Baltic Tiger: The Limits of Unfettered Liberalization*, „Journal of Baltic Studies”, vol. 42 (1), 2011, s. 81–90; R. Kattel, *The rise and fall of the Baltic states*, „Development & Transition”, 13/2009, s. 11–13.

rynkowych, ale raczej stopniowo (gradualnie), jako reakcja na bieżące problemy gospodarczo-społeczne. Konsekwencją tego był nie tylko brak wsparcia (finansowego oraz eksperckiego) takich markowanych w większości przypadków reform rynkowych ze strony państw zachodnich, jak również instytucji międzynarodowych (np. MFW czy Banku Światowego), ale także ukształtowanie się na lata specyficznego modelu gospodarczego w tych krajach, określanego jako tzw. kapitalizm państwowy (*state capitalism*)²⁸. Specyficzną jego cechą, w odróżnieniu od tzw. kapitalizmu rynkowego (*market capitalism*), jest daleko posunięty interwencjonizm państwowy w gospodarce. W przypadku krajów poradzieckich, z wyjątkiem krajów bałtyckich, postkomunistyczne elity polityczne usankcjonowały wygodny dla siebie mechanizm koncentracji aktywów gospodarczych w rękach państwa (zwłaszcza surowcowych oraz przemysłowych), przy jednoczesnej liberalizacji zysków oraz upaństwowieniu kosztów. Istniejąca od lat kontrola własności publicznej zapewniła elitom rządzącym w tych krajach realizację własnych, partykularnych interesów kosztem ogólnonarodowych interesów gospodarczych i społecznych. Dodatkowo, trzeba pamiętać, iż w tych krajach w momencie rozpadu ZSRR w ogóle nie było tradycyjnych dla krajów Zachodu form własności prywatnej, co po pierwsze wydatnie zmniejszało szansę rozwoju przedsiębiorczości prywatnej w tych krajach, po drugie zaś ułatwiało transmisję istniejących w tym zakresie rozwiązań i ich adaptację do nowych realiów rzeczywistości poradzieckiej. W konsekwencji, w mniejszym lub większym zakresie, ale we wszystkich tych krajach wykształciły się specjalne, bardzo silne układy na styku gospodarki i polityki (*crony relationship*). W przypadku azjatyckich krajów poradzieckich powstał swoisty tzw. korporacjonizm klanowy, którego uczestnicy zdecydowanie negowali i będą negować w przyszłości wszelkie potencjalne zmiany prorynkowe, gdyż siłą rzeczy musiałyby one zniszczyć tę dotychczasową, wygodną dla obu stron symbiozę. Najlepszym tego dowodem jest obecnie sytuacja na Ukrainie i podejmowane z olbrzymim trudem przez prezydenta P. Poroszenkę oraz jego obóz próby reform strukturalnych.

²⁸ D. Lane, *Emerging varieties of capitalism in former state socialist societies*, „Competition & Change”, 9 (3), 2005, s. 227–247; *Varieties of capitalism in post-communist countries*, D. Lane, M. Myant (eds.), Palgrave Macmillan UK, 2007.

Niezwykle ważną słabością procesów transformacyjnych na obszarze poradzieckim była także nieumiejętność, wynikająca *de facto* ze świadomej polityki ówczesnych elit władzy w tych krajach, wykorzystania potencjału kapitału społecznego²⁹, który przez lata nieefektywnego zarządzania w ramach radzieckiego systemu gospodarki centralnie sterowanej, opierającego się na planach i pozbawionego jakichkolwiek zasad konkurencji, można było w warunkach niepodległości po rozpadzie ZSRR zaktywizować i wykorzystać w procesie przemian systemowych. Niestety, nie zrobiono nic w tym zakresie. Nie było to jednak takie proste, przede wszystkim z uwagi na fakt istniejącego na obszarze poradzieckim specyficznego systemu społeczno-kulturowego, tradycyjnie cechującego się silnym brakiem zaufania społecznego, zarówno wobec innych osób, jak i wobec państwa (nie wspominając już o kapitale zagranicznym, tak ważnym w przypadku niskiej endogenicznej akumulacji kapitału koniecznego do finansowania niezbędnych, a kosztowych reform prorynkowych). Dodatkowo system ów charakteryzuje się także powszechnym brakiem poszanowania prawa oraz niezwykle rozpowszechnioną korupcją, co także znacznie utrudniało wszelkie procesy transformacyjne.

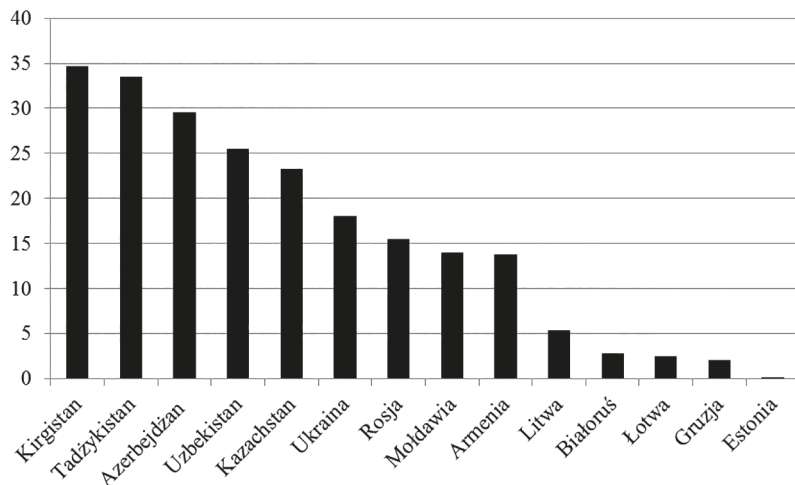
O skali panującej korupcji w krajach poradzieckich świadczyć mogą dane przedstawione na poniższym rysunku (rys. 7), odzwierciedlające odsetek małych i średnich przedsiębiorstw w krajach poradzieckich deklarujących obecność zachowań korupcyjnych w codziennej działalności gospodarczej. Wynika z nich jednoznacznie, iż z największą korupcją borykają się od lat azjatyckie kraje poradzieckie, a najmniejsza odnotowywana jest w krajach bałtyckich i w Gruzji (co przypisuje się zdecydowanym reformom antykorupcyjnym prezydenta M. Saakaszwilego) oraz – co ciekawe – na Białorusi³⁰. Niestety, w większości krajów poradzieckich zakorzenione głęboko w świadomości tamtejszych społeczeństw zachowania korupcyjne, a także istotna rola różnych instytucji nieformalnych, nie tylko wymiennie podnoszą koszty transakcyjne działalności biznesowej w tych krajach, zarówno dla krajowych,

²⁹ Do kwestii znaczenia kapitału społecznego w procesach transformacji gospodarczej w byłych krajach komunistycznych odwoływał się m.in. L. Balcerowicz. Por. L. Balcerowicz, *op. cit.*, s. 22.

³⁰ Dane te są zbieżne z danymi Heritage Foundation, która co roku publikuje *Corruption Perceptions Index*. Por. The Heritage Foundation, *Corruption Perceptions Index 2015*, <https://www.transparency.org/cpi2015/#downloads> [10.01.2017].

Rysunek 7.
 Odsetek małych i średnich przedsiębiorstw w krajach poradzieckich deklarujących obecność zachowań korupcyjnych w codziennej działalności gospodarczej

Źródło: EBRD, *Transition Report 2013*, London 2013, s. 56.

jak i dla zagranicznych podmiotów gospodarczych, ale również skutecznie torpedują wszelką transparentność funkcjonowania państwa, tak na płaszczyźnie gospodarczej, jak i politycznej oraz społecznej.

Analizując wybrane uwarunkowania przebiegu procesów transformacji gospodarczej na obszarze poradzieckim, nie sposób nie wspomnieć o Rosji i jej istotnej w tym zakresie roli, zwłaszcza po objęciu władzy przez W. Putina. Odpowiedź na pytanie, czy Rosję należy traktować jako stymulatora czy destymulatora przemian gospodarczych na obszarze poradzieckim, jest stosunkowo prosta. Rosja od lat, a zwłaszcza w „czasach rządów W. Putina”, bardzo silnie, z premedytacją i determinacją, prowadzi politykę destabilizacji państw na obszarze postradzieckim, w myśl zasady „słabe gospodarczo kraje łatwiej sobie podporządkować i kontrolować”. Konsekwentnie także coraz silniej uzależnia je od siebie pod względem gospodarczym, ograniczając tym samym ich autonomię ekonomiczną, kontynuację transformacji systemowej (w tym także w zakresie reform gospodarczych) oraz ja-

kiekolwiek realne zbliżenie z Zachodem³¹. Najlepszymi dowodami na prowadzenie takiej polityki były chociażby zaangażowanie się Rosji w bieżący konflikt na Ukrainie i wymuszenie przesunięcia o rok daty wejścia w życie gospodarczej części umowy stowarzyszeniowej Ukrainy z UE, a także wojna rosyjsko-gruzińska z 2008 roku, destabilizowanie sytuacji w konflikcie azersko-ormiańskim o Górski Karabach, wspieranie reżimu A. Łukaszenki na Białorusi, czy też niezwykle silne uzależnienie Armenii od gospodarki rosyjskiej.

Jak wyraźnie wynika z powyższej syntetycznej analizy wybranych głównych problemów i uwarunkowań procesów transformacji gospodarczej w krajach poradzieckich, miały one, w gruncie rzeczy, silnie destrukcyjny wpływ na ich przebieg. W konsekwencji zaś obniżyły także wymiennie poziom konkurencyjności ich gospodarek we współczesnej gospodarce światowej³².

4. Perspektywy dokończenia transformacji gospodarczej na obszarze poradzieckim

Analizując bieżący stan zaawansowania procesów transformacji gospodarczej na obszarze poradzieckim, 25 lat po rozpadzie ZSRR, warto zastanowić się nad przyszłością tych procesów w dającej się przewidzieć perspektywie czasowej. Zasadnicze jednak pytanie, które bezwzględnie trzeba w tym kontekście postawić, sprowadza się do tego, co tak naprawdę oznacza owo „dokończenie transformacji” w przypadku większości krajów poradzieckich. Być może bowiem należy uznać, iż istniejący stan zmian i przeobrażeń gospodarczych w tych krajach po ćwierćwieczu funkcjonowania w zupełnie nowych realiach geopolitycznych jest swoistym szczytem możliwości zmian w tym zakresie.

Idąc dalej tym tropem rozumowania, może należy uznać, iż transformacja gospodarcza w większości krajów poradzieckich już się zakończyła, a tym samym, że te kraje już osiągnęły swoją własną „masę

³¹ K. Falkowski, *Wybrane determinanty bezpieczeństwa ekonomicznego państw obszaru poradzieckiego*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 11 (2013), z. 4, s. 36–42.

³² Por. idem, *Międzynarodowa konkurencyjność gospodarek Białorusi, Rosji i Ukrainy*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2013; idem, *Przewagi konkurencyjne krajów Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej we współczesnym handlu międzynarodowym*, „Studia i Materiały. Miscellanea Oeconomicae”, t. 1, nr 3/2016, s. 53–61.

krytyczną”, która wcale nie musi być tożsama z tą propagowaną przez tzw. konsensus waszyngtoński. Może docelowym modelem, w oparciu o który powinny funkcjonować te gospodarki, nie będzie przy tych specyficznych uwarunkowaniach polityczno-społeczno-kulturowych tzw. kapitalizm rynkowy (*market capitalism*), ale raczej od lat tam funkcjonujący, głęboko „zakorzeniony”, tzw. kapitalizm państwowy (*state capitalism*). Tym bardziej w sytuacji, gdy w konsekwencji skutków ekonomiczno-społecznych globalnego kryzysu gospodarczego z 2008 roku model liberalnej, otwartej i silnie zinternacjonalizowanej gospodarki uległ swoistej dyskredytacji, co natychmiast „podchwyciła” także Rosja w swojej retoryce. *Notabene*, rola i znaczenie Rosji na obszarze poradzieckim w kontekście jej destabilizacyjnego oddziaływania na sytuację makroekonomiczną, jak też prowadzoną politykę gospodarczą w większości krajów powstałych po rozpadzie ZSRR, są – zwłaszcza w sytuacji restauracji imperialnych dążeń tego państwa pod rządami W. Putina – nie do przecenienia.

Z drugiej jednak strony, jeśli założymy, iż można oczekiwać kontynuacji reform prorynkowych – szczególnie w tych krajach poradzieckich, które zgłaszają swoje aspiracje do bliższej współpracy z Unią Europejską, tj. krajach objętych inicjatywą Partnerstwa Wschodniego (z wyjątkiem Armenii, która wstępując do Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej, jasno określiła priorytetowy kierunek swojego dalszego rozwoju, opierającego się na ścisłej współpracy z Rosją) – to można się zastanawiać, na ile pomocny byłby w tym celu liberalny model transformacyjny zastosowany skutecznie w krajach Europy Środkowej. Odpowiedź na to pytanie z oczywistych względów musiałaby być jednak przecząca. Dlaczego? Z trzech głównych, aczkolwiek paradoksalnie bardzo prozaicznych, powodów³³.

Po pierwsze, z powodu „czasu i miejsca”, w jakich znajdują się dzisiaj te kraje. Dużo łatwiej było bowiem dokonywać radykalnych i kompleksowych przemian gospodarczych w krajach Europy Środkowej na początku lat 90. XX wieku, kiedy Rosja była słaba, a społeczność międzynarodowa aktywnie wspierała procesy transformacyjne, a ponadto, kiedy społeczeństwa tych krajów, nieświadome do końca negatywnych społecznie skutków przemian, wręcz euforycznie wspierały reformato-

³³ Idem, *Testing the CEEs' model of transformation in the ENP framework*, s. 9–25.

rów. Dodatkowo, dużo łatwiej jest dokonywać pożądaných zmian szybko, radykalnie i kompleksowo (jak to miało miejsce w krajach Europy Środkowej na początku lat 90. XX wieku) aniżeli stopniowo i powoli, narażając się przy tym istniejącym „grupom interesów”, które wcale nie są zainteresowane demokratyzacją i urynkowaniem państwa, gdyż to w konsekwencji zagrażałoby ich partykularnym interesom.

Po drugie, z powodu zmęczenia społeczeństw tych krajów dotychczasowymi przemianami, które nie doprowadziły do obiecanej, szybkiej poprawy warunków życia. W tym kontekście należy wyraźnie podkreślić, iż świadomie zmarnowano w dużej części krajów poradzieckich istniejący swoisty kapitał społeczny przychylnie (w swojej naiwności) nastawiony do przemian zaraz po rozpadzie ZSRR (oczywistym wyjątkiem w tym zakresie były państwa bałtyckie).

Po trzecie zaś, z powodu – wspomnianego już wcześniej w niniejszym opracowaniu – silnego angażowania się Rosji w wewnętrzne sprawy pozostałych krajów na obszarze poradzieckim oraz możliwości dalszego rozgrywania kwestii narodowościowej przez Rosję do destabilizowania sytuacji w tych krajach w imię realizacji własnych, partykularnych interesów geostrategicznych w regionie.

Nie musi to jednak wcale oznaczać, że w określonej perspektywie czasu i – co należy bardzo wyraźnie podkreślić – przy niezbędnej, silnej determinacji władz tych krajów oraz konkretnym, wymiernym wsparciu eksperckim i finansowym z państw zachodnich i międzynarodowych instytucji finansowych dokończenie transformacji gospodarczej w tych krajach nigdy się nie uda. Niemniej jednak taki scenariusz, zwłaszcza w warunkach bardzo aktywnej polityki Rosji na obszarze poradzieckim oraz ogólnej akceptacji istniejącego *status quo* w zakresie zasad funkcjonowania gospodarek krajów poradzieckich, wydaje się coraz mniej prawdopodobny.

Podsumowanie

Transformacja systemu gospodarczego z gospodarki centralnie zarządzanej w kierunku systemu wolnorynkowego – opartego na konkurencji, własności prywatnej i dominacji rynku, a nie na roli państwa w gospodarce – bez względu na metodę (ścieżkę) jej przeprowadzenia jest szalenie trudnym i wymagającym wyzwaniem, zarówno dla samej gospodarki i podmiotów w niej funkcjonujących, jak i dla elit władzy

oraz społeczeństwa zamieszkującego dany kraj. Przekonały się o tym kraje Europy Środkowej, w których na przełomie lat 80. i 90. XX wieku skutecznie, jak się potem okazało, podjęto się tego wyzwania. Również kraje powstałe po rozpadzie Związku Radzieckiego, co formalne stało się w grudniu 1991 roku, musiały stawić czoło nowym wyzwaniom w obliczu odzyskanej niepodległości i odziedziczonej zapaści ekonomicznej z czasów funkcjonowania w ramach ZSRR. Z perspektywy 25 lat od tamtych wydarzeń nie sposób nie zauważyć znacznego zróżnicowania w gronie tych państw zarówno pod względem zastosowanych koncepcji zmian systemowych, jak i ich efektów. Bez wątplenia, dzięki wyjątkowej determinacji, pragmatyzmowi oraz jasno sprecyzowanym celom transformacji, a także – co nie jest bez znaczenia – określonym, sprzyjającym uwarunkowaniom geostrategicznym, jedynie krajom bałtyckim, tj. Estonii, Litwie oraz Łotwie, udało się osiągnąć tzw. „masę krytyczną”, czyli skutecznie przeprowadzić reformy rynkowe. Nie dotyczy to innych krajów poradzieckich, w których zarówno ów stopień determinacji, jak i określone przeszkody natury politycznej oraz społecznej skutecznie storpedowały zalecany w ramach tzw. konsensusu waszyngtońskiego program reform wolnorynkowych. W konsekwencji w zdecydowanej większości krajów poradzieckich trudno uznać transformację gospodarczą za zakończoną, osobną kwestią jest to, czy w ogóle można tego oczekiwać w tych krajach i przy tych specyficznych uwarunkowaniach polityczno-gospodarczo-społecznych tam istniejących. Zdecydowanie najgorzej z perspektywy tych 25 lat transformacji na obszarze poradzieckim w zakresie poziomu zaawansowania wspomnianych procesów transformacyjnych wypadają trzy kraje, a mianowicie: Turkmenistan, Uzbekistan oraz Białoruś.

Z analizy danych dotyczących obecnego poziomu rozwoju gospodarczo-społecznego krajów poradzieckich, dokonanej w niniejszym opracowaniu, wynika z kolei, iż nie należy go wiązać ze stopniem zaawansowania transformacji gospodarczej w tych krajach (z wyjątkiem krajów bałtyckich). Okazuje się bowiem, iż zdecydowanie najsilniej, poza oczywiście wspomnianymi krajami bałtyckimi, swój poziom rozwoju, mierzony wartością PKB per capita, poprawiły w stosunku do poziomu z 1989 roku te kraje, w których zakres reform prorynkowych należy do najmniejszych na obszarze poradzieckim – tj. Uzbekistan, Białoruś oraz Turkmenistan. W tym przypadku głównym czynnikiem wzrostu były surowce, bądź te posiadane, eksploatowane i eksportowa-

ne (w przypadku Turkmenistanu oraz Uzbekistanu), bądź te kupowane na preferencyjnych warunkach (w zamian za lojalność i współpracę) w Rosji, co przy znacznym obniżeniu kosztów produkcji zwiększało konkurencyjność całej gospodarki (w przypadku Białorusi).

Niestety, w dającej się przewidzieć przyszłości i przy istniejących uwarunkowaniach polityczno-gospodarczo-społecznych, w zdecydowanej większości krajów poradzieckich (poza krajami bałtyckimi) nie należy oczekiwać dokończenia procesów transformacyjnych w kierunku wprowadzenia liberalnych gospodarek wolnorynkowych. Jest z kolei wielce prawdopodobne utrzymanie się tam ukształtowanego i wzmocnionego po rozpadzie ZSRR tzw. kapitalizmu państwowego (*state capitalism*), który z gospodarką rynkową nie ma nic wspólnego.

Bibliografia

- Acocella N., *Zasady polityki gospodarczej*, PWN, Warszawa 2002.
- Aghion P., Blanchard O., *On the Speed of Transition in Central Europe*, [w:] „NBER Macroeconomic Annual 1994”, S. Fischer, J. Rotemberg (eds.), MIT Press, Cambridge 1994, s. 283–320.
- Aslund A., *Building Capitalism. The Transformation of the Former Soviet Bloc*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.
- Balcerowicz L., *Socjalizm, kapitalizm, transformacja. Szkice z przełomu epok*, PWN, Warszawa 1997.
- Bąk M., *Europa Środkowa i Wschodnia wobec wyzwania transformacyjnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2006.
- Blanchard O., Dornbusch R., Krugman P., Layard R., Summers L., *Reform in Eastern Europe*, MIT Press, Cambridge 1991.
- Blanchard O., Kremer M., *Disorganization*, „Quarterly Journal of Economics”, 112 (4)/1997, s. 1091–1126.
- Boycko M., *Price Decontrol: The Microeconomic Case for the Big Bang Approach*, „Oxford Review of Economic Policy”, 7 (4)/1991, s. 35–45.
- Brada J. C., *The Transformation from Communism to Capitalism: How Far? How Fast?*, „Post-Soviet Affairs”, 9 (1)/1993, s. 87–110.
- Dewatripont M., Roland G., *The Virtues of Gradualism and Legitimacy in the Transition to a Market Economy*, „Economic Journal”, 102/1992, s. 291–300.
- EBRD, *Transition Report 1999*, London 1999.
- EBRD, *Transition Report 2012*, London 2012.
- Falkowski K., *Międzynarodowa konkurencyjność gospodarek Białorusi, Rosji i Ukrainy*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2013.
- Falkowski K., *Przewagi konkurencyjne krajów Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej we współczesnym handlu międzynarodowym*, „Studia i Materiały. Miscellanea Oeconomicae”, t. 1, nr 3/2016, s. 53–61.

- Falkowski K., *Testing the CEEs' model of transformation in the ENP framework: challenges and opportunities: the Eastern Dimension*, „Yearbook of the Institute of East-Central Europe”, vol. 14 (6), 2016, s. 9–25.
- Falkowski K., *Wybrane determinanty bezpieczeństwa ekonomicznego państw obszaru poradzieckiego*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 11 (2013), z. 4, s. 25–43.
- Fischer S., Gelb A., *The Process of Socialist Economic Transformation*, „Journal of Economic Perspectives”, vol. 5 (4), 1991, s. 91–105.
- Hübner K., *Baltic Tiger: The Limits of Unfettered Liberalization*, „Journal of Baltic Studies”, vol. 42 (1), 2011, s. 81–90.
- Jeffries I., *Socialist Economics and the Transition to the Market. A Guide*, London–New York 1993.
- Kattel R., *The rise and fall of the Baltic states*, „Development & Transition”, 13/2009, s. 11–13.
- Kleer J., *Drogi do gospodarki rynkowej na marginesie doświadczeń transformacyjnych w Niemczech Wschodnich, Polsce i Rosji*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2003.
- Kornai J., *The Road to a Free Economy. Shifting from a Socialist System: The Example of Hungary*, Norton, New York 1990.
- Lane D., *Emerging varieties of capitalism in former state socialist societies*, „Competition & Change”, 9 (3), 2005, s. 227–247.
- Lavigne M., *The Economics of Transition. From Socialist Economy to Market Economy*, Macmillan Press, London 1999.
- Murrell P., *Evolutionary and Radical Approaches to Economic Reform*, „Economics of Planning”, 25 (1)/1992, s. 79–95.
- Portes R., *From Central Planning to a Market Economy*, [w:] *Making Markets. Economic Transformation in Eastern Europe and the Post-Soviet States*, S. Islam, M. Mandelbaum (eds.), Council on Foreign Relations Press, New York 1993, s. 16–52.
- Przeworski A., *Sustainable Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.
- Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań*, T. Bodio (red.), Wydawnictwo ASPRA, Warszawa 2010.
- Sachs J. D., *Crossing the Valley of Tears in East European Reform*, „Challenge”, 34 (5)/1991, s. 26–34.
- Sachs J. D., *The Economic Transformation of Eastern Europe: The Case of Poland*, „Economics of Planning”, 25/1992, s. 5–19.
- The Heritage Foundation, *2016 Index of Economic Freedom*, Washington 2016.
- The Heritage Foundation, *Corruption Perceptions Index 2015*, <https://www.transparency.org/cpi2015/#downloads>.
- Varieties of capitalism in post-communist countries*, D. Lane, M. Myant (eds.), Palgrave Macmillan UK, 2007.
- Żukowska K., *Modele transformacji systemowej w krajach pokomunistycznych*, „Prace i Materiały IGS”, nr 229, SGH, Warszawa 2001.

